

Sa'di's Ribāt: New Evidence on Its Construction and Restoration, with a New Critical Edition of the Treatise Su'al-i Şāhib-i Dīwān

Mohammad Afshinvaiae

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Iran. E-mail: m.afshinvaiae@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.69386.3859](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.69386.3859)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28 September 2025

Received in revised form: 06
December 2025

Accepted: 11 December 2025

Published online: 27
December 2025

Keywords:

Sa'di and the futuwwa tradition, Sa'di's ribāt/khānaqāh, Sa'diya, the treatise Su'al-i Şāhib-i Dīwān, 'Alā' al-Dīn Muḥammad Faryūmadī.

ABSTRACT

It is well established that Shaykh Sa'di was affiliated with the futuwwa tradition, particularly the brotherhood of the saqqāyān (water-bearers). In his final years, at the expense of Shams al-Dīn Muḥammad, the Şāhib-i Dīwān, he founded a ribāt (Sufi lodge) outside Shiraz. After his death, he was interred on the site's suffah; consequently, over the centuries, the ribāt served as a pilgrimage site for both the poor and the elite, its fortunes fluctuating with broader historical conditions. Contemporary accounts from near Sa'di's lifetime are scarce. This article introduces two early sources on the ribāt's foundation and explores their historical implications. The earlier source is an addendum appended between 721/1321 and 742/1341–42 to the Su'al-i Şāhib-i Dīwān treatise, one of the six prose works in Sa'di's *Kulliyāt*. This addendum reveals that the ribāt was originally founded in 679/1280–81 and that, exactly thirty years after Sa'di's death—in 721/1321—'Alā' al-Dīn Muḥammad b. 'Imād al-Dīn Muḥammad Faryūmadī, an influential minister and arts patron at the Ilkhanid court of Sultan Abū Sa'īd Bahādur Khān, allocated resources for its reconstruction and the revival of its charitable activities. The second source is a previously unpublished poetic fragment by Jalāl Ṭabīb of Shiraz (d. before 785/1383–84) praising Sa'di's ribāt; absent from the edited *dīwān*, the poem highlights the ribāt's connection to water and the practice of siqāyat (providing water).

Cite this article: Afshinvaiae, M. (2025). Sa'di's Ribāt: New Evidence on Its Construction and Restoration, with a New Critical Edition of the Treatise Su'al-i Şāhib-i Dīwān. *Persian Language and Literature*, 78 (252), 61-82. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.69386.3859>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Following his death in 691/ 1292, Sa'dī was buried in the *suffah* of his *khānaqāh*, located outside the city of Shiraz. His burial place was soon transformed to a site of pilgrimage and recreation and its importance persisted into the modern era. One of the less explored aspects of Sa'dī's *khānaqāh* is the history of the construction and subsequent restoration of the hospice associated with his name. Drawing on historical texts, travelogues, and manuscripts of Sa'dī's works, the present article undertakes a critical examination of the process of foundation, reconstruction, and the socio-cultural role of his *khānaqāh*. In this context, the treatise *Su'āl-i Ṣāḥib-i Dīwān* and its appended supplement provide invaluable information about the establishment of this hospice, its patrons, and the social functions of Sa'dī's *khānaqāh*. The significance of this research lies in its re-reading of classical sources, while clarifying the historical authenticity of the *khānaqāh* and its ties to the chivalric codes of *futuwwa* tradition.

Research Methodology

This study employs a historical method grounded primarily in the use of manuscripts and early sources. The author first collected data from classical works, including travelogues, *tadhkiras*, local histories, and Sufi texts. Among these are the travel account of Ibn Baṭṭūṭa, the writings of Sharaf al-Dīn Ibrāhīm (grandson of Rūzbihān), Junayd of Shiraz, Dawlatshāh Samarqandī, as well as the accounts of European travelers in the Safavid and Qajar periods. Particular attention has been paid to the treatise *Su'āl-i Ṣāḥib-i Dīwān*, preserved in old copies of the *Kulliyāt-i Sa'dī*. This work has been carefully examined and edited, while its supplement—preserved in two manuscripts of the *Kulliyāt* containing new information—served as the basis of the analysis.

Among the consulted manuscripts, MS no. 3144 in the National Archives of Afghanistan (dated 726/ 1326) and a manuscript in the Bibliothèque nationale de France (dated 764/ 1363) are of special importance. Through analysis of the supplement to *Su'āl-i Ṣāḥib-i Dīwān* and its comparison with historical works such as *Tārīkh-i Ūljāytū*, *Tārīkh-i Guzīda*, and *Ḥabīb al-Siyar*, the author was able to identify the distinguished vizier who, thirty years after Sa'dī's death, ordered the renewal and revitalization of his *khānaqāh*. Furthermore, poems by Sa'dī's contemporaries and successors—such as Jalāl-i Ṭabīb-i Shīrāzī, Bushāq-i Aṭ'ima, and Nizām-i Qārī—are cited as testimonies to the renown and vitality of the hospice. In particular, a newly discovered poem by Jalāl-i Ṭabīb, Sa'dī's fellow townsman, provides striking confirmation of the article's conclusions.

Discussion

Research indicates that the *khānaqāh* of Sa'dī was established in the final years of the poet's life, upon his return from long journeys to Shiraz, under the patronage of eminent viziers of the Ilkhanid period, namely Shams al-Dīn Muḥammad Ṣāḥib-i Dīwān and his brother 'Alā' al-Dīn Muḥammad Juwaynī. According to historical evidence presented here, the hospice was first constructed in 679/1280–81. After Sa'dī's death, it fell into disrepair, until it was restored in 721/ 1321. The narrative of *Su'āl-i Ṣāḥib-i Dīwān* relates that Sa'dī spent the monetary endowment of the Ṣāḥib-i Dīwān for constructing the hospice at the fortress of *Fahandar*, transforming it into a place of feeding the poor and welcoming travelers.

Another crucial dimension is the role of the *khānaqāh* within the traditions of *futuwwat* and water-carrying (*saqqā'ī*). Multiple sources affirm that Sa'dī himself engaged in *saqqā'ī* for a time, and that his *khānaqāh* served as a space for nourishment, ablution, and rest for wayfarers. This tradition continued after his death and is clearly reflected in Ibn Baṭṭūṭa's travelogue and the accounts of

Junayd of Shiraz. The presence of pools and flowing water in the *khānaqāh* demonstrates the connection between the hospice, chivalric ideals, and its communal functions.

The flourishing fame of the hospice between the fourteenth and sixteenth centuries is attested in the verses of Shirazi poets and historical chronicles. Jalāl-i Ṭabīb-i Shīrāzī, who in one poem, referred to the hospice's elegant architecture and its prominent location by a stream, declaring it an enduring memorial to Sa'ādī. Similarly, the European travelogues of the Safavid period describe the presence of students, ascetics, and pilgrims at the site, and mention the veneration accorded to the fish inhabiting its pools. Nevertheless, in the Qajar period, the *khānaqāh* declined, until it was restored under the patronage of Qawām al-Mulk Shīrāzī, his son Fath'ālī Ṣāhibdīwān, and later Ḥabībullāh Qawām al-Mulk. During the Pahlavi era, major renovations were again undertaken.

Conclusion

This study demonstrates that the *khānaqāh* of Sa'ādī was far more than a simple mausoleum; it was a socio-cultural institution with multifaceted functions. On one level, it served as a sacred space and pilgrimage site central to the spiritual life of Shiraz for centuries; on another, in its periods of vitality, it fulfilled an important social role by providing food, water, and shelter to pilgrims and the poor. The hospice thus embodied the fusion of practical Sufism (*futuwwat* and *saqqā'ī*) with Sa'ādī's thought and conduct.

Another important aspect of it is that the history of the hospice reflects the interconnection between political authority and cultural life in Iran during and after Sa'ādī's time. The patronage of Ilkhanid viziers and later the Qawām al-Mulk family in constructing and restoring the mausoleum illustrates how statesmen sought to consolidate their social status through support of sacred sites and great poets. In sum, Sa'ādī's *khānaqāh* remained a focal point for pilgrims, travelers, and men of letters for centuries. The re-examination of relevant treatises and manuscripts not only clarifies the chronology of the hospice's construction but also illuminates Sa'ādī's place within the traditions of chivalry and, to some extent, Iranian popular culture. Grounded in textual and historical evidence, this investigation offers a lucid and well-documented portrayal of the *khānaqāh* of Sa'ādī, revealing it to be not merely the tomb of a poet but a vivid reflection of Iranian culture and society in the medieval period.

Keywords: Sa'ādī and the *futuwwa* tradition, Sa'ādī's *ribāṭ/khānaqāh*, Sa'ādīya, the treatise *Su'āl-i Ṣāhib-i Dīwān*, 'Alā' al-Dīn Muḥammad Faryūmadī.

رباط سعدی

آگاهی‌های تازه از ساخت و تعمیر آن، به همراه تصحیحی نو از رساله در سؤال صاحب دیوان

محمد افشین‌وفایی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: m.afshinvafaie@ut.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.69386.3859](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.69386.3859)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	می‌دانیم که شیخ اجل سعدی به طریقت جوانمردی، علی‌الخصوص جماعت سقّایان، تعلق و دلستگی داشته‌است. او در سال‌های پایانی زندگی، در بیرون شهر شیراز، به هزینة شمس‌الدین محمد صاحب دیوان رباطی بر پا کرد و بعد از وفات، در صفة همانجا به خاک سپرده شد. رباط سعدی در طول قرون متمادی، زیارتگاه فقیر و غنی بود و بسته به اوضاع زمانه، گاه در رونق بود و گاه رو به افول داشت. اخبار و روایاتی که درباره این رباط از روزگار نزدیک به حیات سعدی به دست ما رسیده اندک است. در مقاله حاضر دو روایت کهن از بنیاد نهادن رباط سعدی معرفی شده و فواید تاریخی حاصل از آن مورد بحث قرار گرفته‌است. روایت قدیم‌تر تکمله‌ای است که میان سال‌های ۷۲۱ تا ۷۴۲ ق به پایان رساله «سؤال صاحب دیوان» که در جزو رسائل ششگانه کلیات سعدی مضبوط است الحاق شده. از این تکمله واضح می‌گردد که تاریخ بنای رباط سال ۶۷۹ ق بوده و درست سی سال بعد از وفات سعدی، یعنی به سال ۷۲۱ ق، علاء‌الدین محمد بن عمادالدین محمد فریومدی، از وزرای مقتدر و هنرپرور سلطان ابوسعید بهادرخان ایلخانی، در عمارت و احیای آن بذل توجه و مال کرده‌است. روایت دوم قطعه شعری است از جلال طبیب شیرازی (درگذشت پیش از ۷۸۵ ق) در وصف رباط سعدی که در دیوان چاپی شاعر نیست و ناظر به ارتباط سعدی و رباط او با مسئله آب و سقایت است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶	
کلیدواژه‌ها: سعدی و طریقت جوانمردی، خانقاه سعدی، سعدیه، رساله در سؤال صاحب دیوان، علاء‌الدین محمد فریومدی.	

استناد: افشین‌وفایی، محمد (۱۴۰۴). رباط سعدی: آگاهی‌های تازه از ساخت و تعمیر آن، به همراه تصحیحی نو از رساله در سؤال صاحب دیوان، ۷۸ (۲۵۲)، ۸۲-۶۱.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.69386.3859>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

از سعدیه تا خانقاه سعدی

شیخ اجل سعدی به سال ۶۹۱ هجری قمری وفات یافت و در صفة خانقاهش در بیرون شیراز به خاک سپرده شد و مزارش بلافاصله به زیارتگاه مسافران و تفرجگاه مردمان شهر بدل گردید و تا اوایل عهد پهلوی که عمارتی نو بر آن ساختند،^۱ با همه تعمیرات و تغییراتی که بنای آن از سر گذرانید، کماکان اهمیت خود را مخصوصاً به واسطه نهری که از قنات آن جاری بود حفظ کرد. روایات سیاحان فرنگی که در دوره قاجار به زیارت مزار سعدی رسیده‌اند تقریباً یکسر حاکی از افول بقعه و خرابی عمارتش در آن روزگار است. در حقیقت در اواخر قرن سیزدهم بود که حسب فرمایش میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک شیرازی و بعدتر پسرش میرزا فتحعلی صاحب‌دیوان و سپس حبیب‌الله قوام‌الملک، تعمیراتی در آن بقعه به عمل آمد. اما از توصیفات سیاحان فرنگی در قرن یازدهم چنین پیداست که مزار سعدی در عهد صفویه وضع و ترتیب بهتری داشته و خالی از رونقی نبوده، از جمله حجره‌هایی جهت طلاب در آن دایر بوده‌است. روایت سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول صفوی تصویر نسبتاً روشنی از وضع بقعه در سال ۱۰۲۶ یا ۱۰۲۷ق به دست می‌دهد: «در مسیر آب فراوان یا نهری سیلابی که از نیم‌فرسنگی شهر از سوی چهل منار به شیراز جاری است مسجدی بسیار قدیمی هست که چون مرقد یکی از بزرگان دین است شیرازیان آن را بسیار محترم می‌دارند. آن‌گونه که شهرت دارد این مرد صاحب کشف و کراماتی بوده‌است. در این مسجد حجراتی هست که چند طلبه یا زاهد در آن‌ها سکونت دارند و برای زائران داستان زندگی و کرامات قدیس موصوف را بیان می‌کنند، چنان‌که برای سفیر نیز چنین کردند. عالیجناب اظهار تمایل کرد که نهری را که در مجرای قنات بسیار عمیق زیر صحن مسجد جاری است و در جلوخان آن برکه‌ای مربع‌شکل پر از آب زلال تشکیل می‌دهد و تعداد زیادی ماهی بزرگ و کوچک در آن هست تماشا کند. چسبیده به دیوار مسجد پلکانی است که با پایین رفتن از آن به حیاط کوچکی می‌رسند که در دیوارهای بلند محصور است و استخر دیگری، کوچک‌تر از استخر بیرون مسجد، سراسر سطح آن را فراگرفته‌است. این استخر پر از ماهی است و چنان رام که می‌توان آن‌ها را با دست گرفت. اما هیچ‌کس به چنین کاری دست نمی‌زند زیرا این ماهی‌ها، همچون ماهی‌های استخر بیرون مسجد، نظرکرده و مقدّس به حساب می‌آیند. کمی پایین‌تر از مسجد، از آب همین نهر برای شستن لباس استفاده می‌شود» (دن گارسیا د سیلوا فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۱۴۴-۱۴۵).^۲

از نشانه‌های رونق و آبادانی بقعه سعدی در اواخر قرن دهم، تزئین بعضی نسخ کلیات سعدی و شاهنامه با ترسیم مراسم رقص و آبتنی و شستشوی لباس در آنجا با حضور یکی از بزرگان شهر است. در این نقوش تصویری از ساختمان آرامگاه و حوض کوچک‌تری که در کنار بنا پایین‌تر از سطح زمین قرار داشته دیده می‌شود.^۳ دولت‌شاه سمرقندی هم در اواخر قرن نهم از وجود این حوض و عمارتی مجلل بر سر گور سعدی خبر می‌دهد: «ترتبت شیخ سعدی اکنون در شیراز جایی فرح‌بخش و جان‌فزا است. بر سر مزار وی حوض باصفاست و عمارتی بی‌نظیر آنجا واقع است و مردم را بدان مرقد اقتداست» (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۵: ۳۶۳). از

۱. ساختمان آرامگاه فعلی سعدی به همت انجمن آثار ملی فارس و در فاصله سال‌های ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۱، هنگامی که علی‌اصغر حکمت شیرازی ریاست هیئت مدیره انجمن آثار ملی ایران را بر عهده داشت، بنا نهاده شده‌است. طراحان بنای آرامگاه مهندسان محسن فروغی و علی صادق بودند و اجرای طرح تحت تصدی مهندس کیهباد ظفر به شرکت ساختمانی مثلث واگذار شده بود. در این باره رجوع فرمایند به: بحرالعلوم، ۲۵۳۵: ۱۶۱-۲۰۵؛ دهقانی، ۱۳۹۶: ۹۵-۱۲۷، ۱۴۱-۱۵۵.

۲. سفرنامه به قلم شخص سفیر نیست و یکی از همراهانش تقریرات او را به رشته تحریر درآورده‌است.

۳. برای تفصیل مطلب بنگرید به: ارغوان، ۱۴۰۳.

اشاره صاحب دیوان البسه، نظام‌الدین محمود قاری (زنده در ۸۶۴ق)، که یا شیرازی بوده یا مدّت درازی از عمر را در شیراز به سر برده نیز معلوم می‌شود رسم شستن رخت در مزار سعدی رسمی قدیم بوده است:

چو شستی رخت در سعدی و کفشت نیست در پاتنگ غنیمت دان نسیم‌آباد و گلگشت مصلاً را

(نظام قاری، ۱۳۹۱: ۵۵)

چنین به نظر می‌رسد که ابراهیم سلطان بن شاهرخ در ایام حکومتش بر فارس (۸۱۷-۸۳۸ق) نوسازی‌ها یا دست‌کم تعمیراتی در بقعه سعدی صورت داده است. صاحب کتاب گلستان هنر مدّعی شده است که «میرزا [سلطان ابراهیم میرزا] به انواع حیثیات و کمالات آراسته بوده کتابه‌های مدارسی که در شیراز در آن ایام خود احداث نموده، مثل دارالصفا و دارالایتم، به خط او بوده و در عمارت بقعه ظهیری نیز به خط میرزاست و در صفة مقبره شیخ‌العاشقین شیخ سعدی شیرازی غفر له این غزل به خط آن بی‌بدل بر ازاره آن به کاشی تراشی مسطور است، غزل

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست...

(قاضی میر احمد منشی قمی، ۱۳۵۲: ۳۰)

تقریباً در همین اوان بوده که ابواسحاق حلاج شیرازی (درگذشت ۸۲۷ق) به رسم اطعام زائران از سفره سعدی اشاره می‌کند و این رسمی بوده که، چنان‌که جلوتر ملاحظه خواهد شد، از روزگار حیات سعدی در رباط وی برقرار بوده است:

از شوق آب رکنی و ذوق بـرنج زرد همچون قلندران به مصلاً نشسته‌ام
یا رفته‌ام به سعدی و در آستان شیخ بانان گرم و ارده و خرما نشسته‌ام

(بسحق اطعمه شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۷۱)^۱

هرچه به روزگار حیات سعدی نزدیک می‌شویم اخبار و روایات -هرچند اندک است- از رونق بیشتر مزار سعدی حکایت دارد. از قرن هشتم دو گزارش از مزار سعدی در اختیار داریم. جنید شیرازی در کتابی که در حدود صد سال پس از وفات شیخ سعدی، یعنی به سال ۷۹۱ق، درباره مقابر شیراز نوشته از خانقاه سعدی چنین یاد کرده است: «قد سافر البلاد [فاعل سعدی است] و جال فی الأقالیم و حجّ بیت الله تعالی مراراً ماشیاً و طاف حوالیه حاسراً حافیاً و وقعت له وقائع و دخل بیت الأصنام بسومنات فکسر الصنم الأكبر بها و رأى الشيوخ الکبار و ادرك اولیاء الله کثیراً و صحب الشیخ شهاب‌الدین عمر السهروردی و کان معه فی السفینة و قیل کان یسقی الماء ببیت المقدّس و بلاد الشام مدّة مدیده حتّی رأى الخضر علیه السلام فأرواه من زلال الأفضال و الأنعام و لمّا رجع الی شیراز استقامت احواله و اعماله و ادرك من الکرامه ما لا یدرکه امثاله و نال جاهاً رفیعاً و عزّاً منیعاً و اتّخذ خانقاهاً یطعم فیہ الفقراء و المساکین و یقصدہ طوائف المسلمین ینال رواتب احسانه الخواصّ و العوامّ و یصیب من سماط انعامه الطیر و الوحش و الانعام ... توفی فی سنة احدى و تسعين و ستمائة و دفن فی صفة خانقاهه العالیة» (معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۴۶۱-۴۶۲).^۲ چند دهه پیش از این، سیاح مغربی، ابن بطوطه، در سفرنامه خود (پایان نگارش ۷۵۶ یا ۷۵۷ق) زاویه شیخ سعدی را که

۱. آقای احمدرضا بهرام‌پور عمران هم در یادداشتی تلگرافی به مناسبت اطلاق لفظ «سعدی» بر بقعه شاعر، یعنی «سعدیه»، از ابیات بسحق و نظام قاری یاد کرده است (بهرام‌پور عمران، ۱۳۹۹).

۲. عیسی پسر جنید شیرازی این عبارات را چنین به فارسی برگردانده است: «و مسافرت بلاد کرد و در اقالیم گشت و زیارت خانه خدای کرد چند بار پیاده و در بت‌خانه‌ها درآمد و بتها را شکست و او را واقعه‌ها دست داد و صحبت شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی دریافت و با وی در کشتی نشست و دیدار بسیاری از اولیاء الله کرد و می‌گویند که سقایی می‌کرد در بیت‌المقدّس و در بلاد شام نیز مدتی مدید تا زمانی که خضر علیه السلام بدید و او را از زلال افضال بچشاند. بعد از آن به شیراز مراجعت کرد و احوال او مستقیم بود و کرامتهای بسیار دید و جاهی رفیع و عزّتی منبع داشت و خانقاه بساخت و طعام به فقرا و مساکین می‌داد و طایفه مسلمانان قصد زیارت وی می‌کردند و رواتب احسان او به خاص و عام می‌رسید و از سماط انعام او مرغان و چهارپایان می‌بردند ... و در سال ششصد و چیزی وفات کرد و او را در خانقاه خود دفن کردند.» (عیسی بن جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۴۷۷-۴۷۸).

شخصاً به زیارتش رسیده بوده چنین توصیف کرده‌است: «و من المشاهد بخارج شیراز قبرُ الشَّيخ الصَّالح المعروف بالسعدی، و كان اشعر اهل زمانه باللسان الفارسی، و ربَّما ألمع فی كلامه بالعربی، و له زاویة كان قد عمَّرها بذلك الموضع حسنة، بداخلها بستان ملیح، و هی بقرب رأس التَّهر الكبير المعروف بركن أباد. ۱ و قد صنع الشَّيخ هنالك أحواضاً صغاراً من المرمر لغسل الثَّياب، فيخرج النَّاس من المدينة لزيارته و يأكلون من سماطه و يغسلون ثيابهم بذلك التَّهر و ينصرفون. و كذلك فعلت عنده رحمه الله» (ابن بطوطه، ۱۴۰۵ق، ۱: ۲۱۶). ملاحظه می‌شود که اطعام فقرا و زوار از سفره خانقاه و شستشوی رخت و لباس در حوض‌های تعبیه‌شده در آنجا رسمی بوده که احتمالاً از زمان خود سعدی رواج داشته‌است.

قدیم‌ترین روایتی که از بنیاد نهادن خانقاه سعدی در دست است حکایتی است منقول در کتاب تحفة اهل العرفان فی ذکر سید الاقطاب روزبهان که شرف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین روزبهان ثانی در ترجمه احوال و ذکر کرامات جدش، شیخ روزبهان (درگذشت ۶۰۶ق)، تألیف کرده و به سال ۶۹۵ق از نگارش آن فارغ شده‌است. مطابق این حکایت سعدی خانقاه خویش را با وجهی که شمس‌الدین صاحب دیوان جوینی (وزارت ۶۶۱-۶۸۳ق) در اختیار او گذاشت ساخته‌است: «شیخ مرحوم مشرف‌الدین مصلح المعروف بسعدی گفت: روزی به زیارت شیخ کبیر روزبهان رفتم. دو رکعت نماز در سر قبر وی بگزاردم و بعد از آن به زیارت مشغول شدم. نزدیک قبر شیخ قراضه‌ای یافتیم. روی با فرزندان شیخ کردم و گفتم: شیخ ما را فتوح بخشد صورت و معنی. و شیخ زادگان لطفی چند بفرمودند. به عنقریب صاحب سعید شهید صاحب دیوان ما را تبرکی چند بفرستاد. چنانچه خانقاهی در قلعه فندر^۲ بساخت و بر آن وقفی چند کرد و آن از برکت شیخ بود» (شرف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین ابی‌محمد روزبهان ثانی، ۱۳۴۷: ۱۴۵: همو، ۱۳۸۲: ۱۶۳). درستی این روایت را منبعی کهن، مستقل و موثق که تدوین آن علی‌القاعده و نهایتاً به سال‌های اولیه بعد از وفات سعدی بازمی‌گردد تأیید می‌کند و آن رساله‌ای است در کلیات سعدی که در نسخ خطی قدیم آن کتاب معمولاً عنوان «سؤال صاحب دیوان» دارد و ما در اینجا به دلیلی که ذکرش خواهد گذشت تصحیح تازه‌ای از آن عرضه می‌کنیم.

رساله در سؤال صاحب دیوان

تا اینجا مجملی بود از دانسته‌های ما درباره خانقاه سعدی و وضع آن بعد از وفات وی. اما آنچه نگارنده را به نوشتن این جستار واداشت تکمله‌ای است که در دو نسخه از نسخ کلیات سعدی در پایان رساله «سؤال صاحب دیوان» آمده و اطلاعات تازه‌ای از خانقاه سعدی به ما می‌دهد. این تکمله در تصحیح محمدعلی فروغی یا هیچ چاپ دیگری نیست و عملاً در مطالعات سعدی‌شناسی مغفول مانده‌است. باری، قدیم‌ترین نسخه رساله سؤال صاحب دیوان، کلیات محفوظ در آرشیو ملی افغانستان در کابل (شماره ۳۱۴۴) است به خط عبدالله بن محمد بن محمود بن ابوبکر معروف به داور، مورخ محرم ۷۲۶. اگرچه تکمله‌ای که گفتیم در این نسخه نیامده، نظر به قدمتی که دارد ما آن را در تصحیح حاضر اساس قرار دادیم و بعد از بررسی سی و اند نسخه خطی کلیات که تا پیش از سال ۸۰۰ق کتابت شده، از نسخ زیر هم در این تصحیح استفاده کردیم:^۳

۲. نسخه شماره Sup. pers. 1796 کتابخانه ملی فرانسه، کتابت احتمالاً در ثلث اول قرن هشتم؛

۱. رکن‌آباد جای دیگری است و ابن بطوطه در ذکر نام اشتباه کرده‌است.

۲. هر دو چاپ: قندز.

۳. از نسخ قدیم کلیات سعدی رساله «سؤال صاحب دیوان» در دو نسخه بنیاد مارتین بودمر در ژنو (شماره CB 529، مورخ ۷۲۰ق) و نسخه کتابخانه چستربیتی (شماره P. 109، کتابت از حدود ۶۹۰ تا ۷۳۰ق) نویسی است و هیچ معلوم نیست که این دو نسخه در صورت اولیه و کامل خود حاوی این رساله بوده باشند. لازم به ذکر است که تا نیمه قرن هشتم از هر نسخه‌ای که رساله مذکور را در بر داشت استفاده شده، اما بعد از این تاریخ، یعنی در نیمه دوم قرن هشتم، تنها از نسخ خطی تاریخ‌دار بهره برده‌ایم.

۳. نسخه شماره P. 113 در کتابخانه چستریتی، کتابت احتمالاً میان سال‌های ۷۴۰ تا ۷۵۰ق؛
۴. نسخه شماره ۷۷۷۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مورخ ۷۵۳ق؛
۵. نسخه شماره Sup. pers. 1778 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۶۷ق؛
۶. نسخه کلیات در یک مجموعه خصوصی در ایران، مورخ ۷۷۰ق؛
۷. نسخه شماره ۱۱۹۲۰ کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، مورخ ۷۷۳ق؛
۸. نسخه شماره ۲۴۹۳ کتابخانه ملی ایران، مورخ ۷۸۴ق؛
۹. نسخه شماره Sup. pers. 816 کتابخانه ملی فرانسه، مورخ ۷۸۶ق.

از نسخ بالا جز نسخه کابل و نسخه شماره ۲ (یعنی نسخه کتابخانه ملی فرانسه، کتابت ثلث اول قرن هشتم) باقی همه به نوعی از تدوین و تنظیم علی بن احمد بن ابوبکر بیستون است. در این تدوین «سؤال صاحب دیوان»، بعد از «تقریر دیباچه» و «مجالس پنجگانه»، سومین رساله از رسالات ششگانه نثر است. نسخه شماره ۲ در حقیقت اول نسخه از رساله مورد نظر است که تکمله مذکور را به آخر آن الحاق کرده‌اند. از تاریخی که در این تکمله آمده مسلم می‌شود که این کار پس از سال ۷۲۱ق و به قلم شخصی مطلع صورت گرفته است. در نسخه بی‌تاریخ دیگری نیز که تحت شماره Ms. Or. Minut. 295 در کتابخانه دولتی برلین نگه‌داری می‌شود همین عبارات الحاقی، با قدری اختلاف، به چشم می‌خورد. این نسخه در حدود اواخر قرن هشتم کتابت شده، اما اوراق حاوی این رساله نونویس است و از خط آن پیداست که در حدود قرن دهم کسرنویسی شده است. علی‌رغم تأخر، ما نسخه‌بدل‌های نسخه برلین از این بخش را نیز در پای صفحات ضبط کردیم.^۱

سؤال صاحب دیوان^۲

صاحب صاحب‌قران خواجه زمان نیکو سیرت و صورت جهان شمس الدنیا و الدین صاحب‌الدیوان^۳ علیه الرحمة الواسعة کاغذی به خدمت شیخ عارف سالک ناسک قدوة المحققین مفخر السالکین سعدی^۴ رحمة الله علیه نبشت و از خدمت او پنج سؤال کرد. سؤال اول آن بود کی دیو بهتر یا آدمی؟ و سؤال دوم آنک مرا دشمنی هست^۵ با من دوست نمی‌شود، و سؤال سیوم آنک حاجی بهتر یا غیر حاجی؟ و سؤال چهارم آنک علوی فاضلتر^۶ یا عامی؟ و سؤال پنجم آنک به دست دارنده خط دستاری از بهر سر آن پدر می‌رسد و پانصد دینار از بهر علفه مرغان، آن را قبول فرماید کی از آن پس^۷ عذر خواسته شود.

۱. نسخه‌بدل‌های متن اصلی رساله منتخب است، زیرا هدف ما در اینجا چیزی دیگر بود و ذکر همه نسخه‌بدل‌ها پاورقی‌ها را بسیار زیاد می‌کرد. با این حال هر کجا از ضبط نسخه کابل عدول شده در پاورقی بدین مسئله اشارت رفته است. ما در تصحیح خود املاهای کهن نسخه اساس نظیر آنک و کی را حفظ کردیم، اما ذال معجمه را که در اغلب نسخ هست در متن لحاظ نکردیم. حرکات حروف بعضی کلمات که حفظ شده نیز منقول از نسخه اساس است.
۲. چستریتی: رساله سوم در سوال صاحب دیوان ماضی از شیخ علیهما الرحمة. مجلس، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی: سؤم (سئوم) در سوال صاحب دیوان. خصوصی: رساله صاحب دیوان. ملی: جواب و سوال صاحب دیوان. پاریس ۸۱۶: جواب شیخ سعدی. متن = کابل، پاریس ۱۷۹۶.
۳. چستریتی: پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، پاریس ۶۶: + الماضی. مجلس، خصوصی، ملی: صاحب دیوان الماضی. پاریس ۱۷۹۶: صاحب دیوان. متن = کابل.
۴. پاریس ۱۷۹۶: مشرف الدین مصلح السعدی. پاریس ۱۷۷۸، پاریس ۸۱۶: شیخ سعدی. ملی: مشرف الملة و الدین شیخ سعدی.
۵. مجلس، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی، پاریس ۸۱۶: + و.
۶. پاریس ۱۷۹۶، ملی، پاریس ۸۱۶: علوی بهتر.
۷. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، پاریس ۸۱۶: از بس آن، پاریس ۱۷۹۶، ملی: کی (که) بعد ازین. متن = کابل، خصوصی.

آن شخص کی کاغذ و زر می‌آورد چون به اصفهان رسید با خود اندیشید کی^۱ من دیدم کی خواجه خروار خروار زر به شیخ سعدی^۲ می‌داد و قبول نمی‌کرد،^۳ از بهر^۴ علفه^۵ مرغان می‌ستاند. من خود را در معرض مرغان درآورم.^۶ صد و پنجاه دینار^۷ از آن زر^۸ برگرفت و در اصفهان در دکان تاجری^۹ بنهاد و^{۱۰} به شیراز آمد و کاغذ به خدمت شیخ آورد و بوسه داد و بنهاد. شیخ چون بر کاغذ وقوف یافت بدانست کی آن غلام تخلیطی کرده‌است. اما با او نگفت. بعد از زمانی گفت فردا بیا تا جواب بنویسم. روز دیگر^{۱۱} به خدمت شیخ رفت^{۱۲} و شیخ^{۱۳} کاغذی سربسته^{۱۴} به وی داد و او^{۱۵} برخاست و زوان شد. چون کاغذ باز خدمت^{۱۶} خواجه برد و خواجه بخواند در آنجا نبشته بود، جواب:

کی شرایف اوقات^{۱۷} فرزند عزیز دام بقاوه^{۱۸} به وظایف طاعات و خیرات آراسته^{۱۹} باد،

شعر

ای کی پرسیدیم از حال^{۲۰} بنی آدم و دیو
دیو بگریزد از آن جمع^{۲۱} کی قرآن خوانند
دیگر در جواب سؤال دشمن نبشته بود کی

شعر

اولمین باب تربیت پندسست
دومین نوبه خانه و بندسست
چهارمین شرط و عهد و سوگندسست
پنجمین توبه^{۲۲} و پشیمانی

۱. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی، مرعشی، ملّی، پاریس ۸۱۶: خود اندیشه کرد کی (که). پاریس ۱۷۹۶: خود گفت. متن = کابل.
۲. پاریس ۱۷۹۶، خصوصی: - سعدی.
۳. مجلس، پاریس ۱۷۹۶: + اکر. خصوصی: نکرد. ملّی: بشیخ می‌فرستاد. پاریس ۸۱۶: + این وجه.
۴. پاریس ۱۷۹۶: - از بهر.
۵. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، ملّی: درآورم. مجلس: درآوردم. پاریس ۱۷۹۶: می‌آرم. متن = کابل.
۶. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، ملّی، پاریس ۸۱۶: دینار زر.
۷. ملّی، پاریس ۸۱۶: - زر.
۸. پاریس ۱۷۹۶: دکان خواجه‌ی تاجر. خصوصی: دکان بازرگانی.
۹. مجلس: + خود. ملّی: اصفهان بدست تاجری لسبرد و.
۱۰. پاریس ۱۷۹۶، ملّی: + غلام.
۱۱. از «شیخ چون بر کاغذ وقوف یافت» تا اینجا در نسخه کابل تکرار شده است، با اندک اختلافاتی.
۱۲. پاریس ۱۷۹۶، خصوصی: - و شیخ.
۱۳. کابل: + بود.
۱۴. پاریس ۱۷۹۶، خصوصی: - و او. پاریس ۱۷۷۸: - او.
۱۵. پاریس ۱۷۹۶، ملّی: بخدمت.
۱۶. کابل: - اوقات. پاریس: که تشریف.
۱۷. پاریس ۱۷۹۶: + مطالعه رفت اوقات عزیز.
۱۸. پاریس ۱۷۹۶: کذران.
۱۹. پاریس ۱۷۹۶: انک برسیدی از احوال. خصوصی: برسیدیم از احوال.
۲۰. پاریس ۱۷۹۶، خصوصی، ملّی: قوم.
۲۱. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، ملّی، پاریس ۸۱۶: توبت.

پنجمین گزینش بزن کی خبیث به قضای بید آرزومندست

و در جواب سؤال حاجی نبشته بود کی یا ذا العجب^۱ پیاده عاج چون عرصه شطرنج به سر می برد فرزین
می شود، یعنی به از آن می گردد^۲ کی بود^۳ و پیاده حاج بادیه به سر می برند و بترا از آن می شوند کی بودند،

شعر

از من بگویی حاجی مردم گزای را کو پوستین خلق به آزار می درد
حاجی تو نیستی شترست از برای آنک بیچاره خار می خورد و بار می برد^۴

و در جواب سؤال علوی بهتر یا عامی، نبشته بود کی

شعر

به عمر خویش ندیدم من این چنین علوی کی خمر می خورد و کعبتین می بازد
به روز حشر همی ترسم از رسول^۵ خدای^۶ کی از شفاعت ایشان به ما نپردازد

و در جواب دستار و زر نبشته بود کی

شعر

خواجه تشریفم فرستادی و مال مالت افزون باد و خصمت پای مال
هر به دیناریت سالی عمر باد تا بمانی سیصد و پنجاه سال

خواجه روی به غلام کرد و گفت ای ناکس، چرا چنین کردی؟ زر را^۷ کجا بردی؟ گفت خواجه^۸ خروار
خروار^۹ زر به وی می داد و قبول نمی کرد. این زر از بهر علف^{۱۰} مرغان بود. بنده خود را در مقابله مرغی درآورد^{۱۱} و
صد و پنجاه دینار زر^{۱۲} از آن برگرفت.^{۱۳} خواجه علاءالدین^{۱۴} برادر خواجه ممالک^{۱۵} صاحب دیوان^{۱۶} الشرق و الغرب
طاب مشواهم فرمود کی همین ساعت برخیز و روی به طرف شیراز نه و برو و این کاغذ را ببر و به خواجه جلال الدین

۱. افغانستان: کی لالالعجب. مجلس، مرعشی، مآلی: کی یا ذالعجب. پاریس ۱۷۹۶: بوالعجب انک. خصوصی: که یا للعجب. پاریس ۸۱۶: که باد العجب.

۲. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، پاریس ۱۷۹۶، مرعشی، پاریس ۸۱۶: آن می شود.

۳. پاریس ۱۷۹۶: + و پیاده عاج شطرنج بدین مقام می رسد. مآلی: - یعنی به از آن می گردد کی بود.

۴. پاریس ۸۱۶: + شعر، حاجی که کیوتر فلاجر به از او خشتی نه که یک نیمه آجر به از او + حج کرد و نکرد هیچ [کذا] اثر در وی هیچ/اشتر بند او (؟) که شکل اشتر به از او.

۵. کابل: - رسول.

۶. کابل: خدا.

۷. پاریس ۱۷۹۶: زر سیصد و پنجاه دینار. پاریس ۱۷۷۸: از خصوصی، مآلی: - را.

۸. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی، مرعشی، پاریس ۸۱۶: + من بارها دیدم کی (که) خواجه. مجلس: + بارها دیدم که. پاریس ۱۷۹۶: + بارها دیده بودم که. مآلی:

کفت من بارها دیدم کی خواجه. متن = کابل.

۹. خصوصی: - خروار خروار. پاریس ۸۱۶: بخروار.

۱۰. مجلس، پاریس ۱۷۹۶، مآلی: علفه.

۱۱. پاریس ۱۷۹۶: مرغی آورد. مرعشی، مآلی: مرغی درآورد.

۱۲. مجلس، پاریس ۱۷۹۶: - زر.

۱۳. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، مآلی، پاریس ۸۱۶: برگرفتم.

۱۴. کابل: علاءالدین.

۱۵. پاریس ۱۷۹۶: خواجه شمس الدین.

۱۶. مجلس، مرعشی، پاریس ۸۱۶: الدیوان.

ختنی^۱ ده تا ده‌هزار^۲ دینار زر برگیرد و در بدره‌ای کند^۳ و به خدمت شیخ^۴ برد و عذر خدمتش بخواهد و همت طلب کند^۵ کی از این پس به خدمتش استظهارها^۶ خواهد بود. این^۷ غلام در حال به کارسازیها^۸ مشغول شد و روز دیگر^۹ بامداد از خدمت خواجگان^{۱۱} روانه شد. چون به دارالملک شیراز رسید و کاغذ بیاورد اتفاقاً شش روز^{۱۲} بود کی جلال‌الدین ختنی^{۱۳} وفات یافته بود. آن غلام کاغذ به خدمت شیخ سعدی علیه الرحمة برد و بسپرد. شیخ چون بر کاغذ وقوف یافت هم در حال بر کاغذ^{۱۴} نشست

شعر

پیام صاحب عادل علاء دولت و دین رسید و پایه حرمت فزود سعدی را پیام^{۱۵} داد^{۱۶} کی صدر ختن جلال‌الدین ولیک^{۱۷} در سر او خیل مرگ^{۱۸} تاخته بود جلال زنده نخواهد شدن در این دنیا طمع بریدم از او در سرای عقبی نیز غلام چون باز خدمت خواجگان رفت و صورت حال عرضه داشت، خواجه^{۲۱} صاحب دیوان الممالک^{۲۲} بفرمود تا پنجاه^{۲۳} هزار دینار زر^{۲۴} در صُره‌ای^{۲۵} کردند و به خدمت شیخ آوردند و بنهادند و شفاعت کردند^{۲۶} کی این

۱. پاریس ۱۷۷۸: جینی. مَلّی: حبشی. پاریس ۸۱۶: حسینی.
۲. پاریس ۱۷۹۶: هزار.
۳. مجلس، مَلّی: - و در بدره‌ای کند. پاریس ۱۷۹۶: دینار زر در صره‌ی کند.
۴. چستریتی: + سعدی. مجلس: + سعدی رحمة الله علیه.
۵. چستریتی، خصوصی: همت طلبد. مجلس: همت طلب داری. پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، پاریس ۸۱۶: همت طلب دارد. مَلّی: - و همت طلب کند. متن = کابل.
۶. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸: استظهار.
۷. پاریس ۱۷۹۶ از «و همت طلب ...» تا اینجا را ندارد.
۸. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، پاریس ۸۱۶: آن. متن = کابل، خصوصی.
۹. مجلس، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی، مرعشی، مَلّی، پاریس ۸۱۶: کارسازی.
۱۰. کابل: روز دگر. مرعشی، پاریس ۸۱۶: دیگر روز.
۱۱. پاریس ۱۷۹۶، خصوصی: - بامداد از خدمت خواجگان. مَلّی: - روز دیگر بامداد از خدمت خواجگان.
۱۲. خصوصی: یک هفته.
۱۳. پاریس ۱۷۷۸: جینی. مَلّی: - ختنی. پاریس ۸۱۶: حسینی.
۱۴. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، مَلّی: کاغذی (کاغذی).
۱۵. مجلس، پاریس ۱۷۹۶: مثال.
۱۶. چستریتی، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی: داده.
۱۷. کابل: ولی که.
۱۸. کابل: او جنک مرد.
۱۹. پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، مَلّی، پاریس ۸۱۶: چنانچه.
۲۰. چستریتی، مجلس، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی، مرعشی، مَلّی، پاریس ۸۱۶: من. متن = کابل.
۲۱. مجلس: + شمس الدین.
۲۲. چستریتی، خصوصی: ممالک. مجلس، پاریس ۱۷۹۶، پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، مَلّی، پاریس ۸۱۶: - الممالک.
۲۳. پاریس ۱۷۹۶: پنج.
۲۴. چستریتی، مجلس، خصوصی: - زر.
۲۵. پاریس ۱۷۹۶: صرها.
۲۶. مجلس: بنهادند و شفاعت‌نامه. پاریس ۱۷۹۶: شیخ فرستاد با شفاعت‌نامه خواجه. خصوصی: شیخ فرستادند. مرعشی: - و به خدمت شیخ آوردند و بنهادند و شفاعت کردند. متن = کابل، چستریتی، پاریس ۱۷۷۸، مَلّی، پاریس ۸۱۶.

زر بستان و در شیراز بهر آینده و رونده بقعه‌ای^۱ بساز.^۲ شیخ چون فرمان خواجه^۳ و سوگندها کی^۴ داده بودند^۵ بشنید، آن زر قبول کرد و در وجه این رباط نهاد^۶ کی در^۷ قلعه فهندر^۸ است و صرف کرد.^{۱۰}

[آن زر^{۱۱} قبول کرد و در وجه عمارت^{۱۲} رباط قلعه فهندر نهاد و بعضی صرف کرد^{۱۳} و بعضی در وجه سفره جهت^{۱۴} آینده و رونده نهاد. تا شیخ در حیات بود آن^{۱۵} جمعیت بود. در وقت وفات شیخ قدس الله سره وصیت فرموده بود که چون مدت سی سال از وفات شیخ^{۱۶} بگذرد صاحب دولتی پیدا شود و بنیاد سفره در رباط شیخ^{۱۷} بنهد و بسیار جمعیتها^{۱۸} پیدا شود و روز به روز در ترقی باشد.

بنیاد^{۱۹} رباط در تاریخ سنه تسع و سبعین و ستمایه بود و وفات شیخ رحمة الله علیه در سنه احدی و تسعین و ستمایه بود^{۲۰} و در سنه احدی و عشرين و سبعمیه صاحب اعظم اعدل ملک ملوک و^{۲۱} الوزرا صاحب صاحب قران دستور خسرو نشان^{۲۲} علاء الدوله و الدین محمد بن الصاحب الاعظم مفخر و نظام ایران عمادالدین محمد دام معظماً فرستاد و عمارت رباط شیخ کردند و^{۲۳} بنیاد سفره در رباط شیخ باز جایگه نهادند. والسلام.^{۲۴}]

۱. پاریس ۱۷۷۸: نفقه، مرعشی، پاریس ۸۱۶: نفقت.
۲. پاریس ۱۷۹۶: شیراز بقعه‌ی بساز از بهر آینده و رونده. پاریس ۱۷۷۸، مرعشی، پاریس ۸۱۶: ساز. خصوصی: این خرده را قبول باید فرمود و در وجه آینده و رونده باید نهاد. ملی: بنا کن.
۳. پاریس ۱۷۹۶: رسید.
۴. کابل: - کی.
۵. چستریتی، پاریس ۱۷۷۸: + بخواند و. پاریس ۱۷۹۶: چون فرمان خواجه رسید. پاریس ۸۱۶: داده بود.
۶. پاریس ۱۷۹۶: و سوگندها یاد فرموده بود. خصوصی: چون خواجه در قبول کردن آن زر مبالغه فرموده بود. مرعشی: بخواند و بشنید. ملی: بخواند. پاریس ۸۱۶: - بشنید.
۷. چستریتی، خصوصی، مرعشی، پاریس ۸۱۶: - نهاد. مجلس: صرف کرد. پاریس ۱۷۹۶: در وجه عمارت رباط قلعه فهندر نهاد. پاریس ۱۷۷۸: در وجه رباط.
۸. مجلس «در» دارد و در بالای آن کسی «زیر» نوشته است.
۹. چستریتی: فهندر. مرعشی: فندر. ملی: فهندر. پاریس ۸۱۶: فندر. متن = کابل، مجلس، پاریس ۱۷۷۸، خصوصی.
۱۰. مجلس، پاریس ۱۷۷۸، ملی: و این (آن) رباط از آن وجه ساخت (بساخت/ ساخته است). مرعشی، پاریس ۸۱۶: + و این رباط از آن وجه ساخت.
۱۱. برلین: آن وجه.
۱۲. برلین: وجه این.
۱۳. برلین: رباط که در قلعه فهندرست صرف کرد.
۱۴. برلین: وجه سفره.
۱۵. برلین: بود این.
۱۶. برلین: بود و شیخ وصیت فرمود که بعد از سی سال که از وفات من.
۱۷. برلین: در بقعه.
۱۸. برلین: بسیار جمعیتی.
۱۹. برلین: و بنیاد.
۲۰. برلین: - بود و وفات شیخ رحمة الله علیه در سنه احدی و تسعین و ستمایه بود.
۲۱. برلین: - ملوک و.
۲۲. برلین: دستور دستور نشان.
۲۳. برلین: - بن الصاحب الاعظم مفخر و نظام ایران عمادالدین محمد دام معظماً فرستاد و عمارت رباط شیخ کردند و.
۲۴. برلین: بنیادهای خیر نهاده باضعاف جمعیتها پیدا می‌شود. و الله اعلم و احکم بالصواب.

با خواندن «سؤال صاحب دیوان» فوراً واضح می‌شود که این رساله به قلم سعدی نیست. ناممکن نیست کسی که اول بار این رساله را تنظیم و تألیف کرده و شاید خود در کلیات سعدی گنجانده به نامه شیخ سعدی در پاسخ به صاحب دیوان دسترس داشته و افتتاح نامه و اشعار شیخ را از آنجا نقل کرده و چون لابد به واسطه قرب عهد از سابقه موضوع آگاه بوده ماجرا را هم شرح داده و بدین ترتیب رساله حاضر را فراهم آورده است. آنچه ما را مجاز می‌کند اصالتی برای رساله قائل باشیم، یا اگر بخواهیم با احتیاط بیشتر سخن بگوییم آنچه ما را به اعتبار و وثوق مندرجات رساله و اصالت کلام سعدی متمایل می‌کند، این است که اولاً بخش کوتاهی از آن که در جواب سؤال سوم آمده، نثراً و نظماً، برگرفته از حکایتی در باب هفتم گلستان است (سعدی، ۱۴۰۳: ۲۶۸)^۱ و می‌دانیم که سعدی در رسائل دیگر خود نیز همین کار را کرده، یعنی عنداللزوم از اشعار پیشین خود مبالغی در رسائلش درج کرده است.^۲ آنکه دیگر اشعار مندرج در «سؤال صاحب دیوان» نیز با آنچه از طرز سخن سعدی می‌شناسیم تناسب دارد و لحن و شیوه بیان همان شیوایی و ظرافتی را دارد که از سعدی سراغ داریم. ضمناً این رساله از روزگار نزدیک به تاریخ وفات شاعر در نسخ کلیات او وجود داشته است (نسخه کابل و پاریس ۱۷۹۶ معلوم می‌کنند از قبل از تدوین ابوبکر بیستون). پس در واقع دلیلی بر ساختگی بودن فحواي این رساله و ذکر وقایع مشروح در آن در دست نیست و باید آن را اصیل شمرد. بی‌مناسبت نیست اگر اینجا متذکر شویم که حافظ نیز رساله در سؤال صاحب دیوان را خوانده بوده و مصراع اول بیت زیر را

دیو بگریزد از آن جمع که قرآن خوانند و آدمی زاده نگه دار کی مصحف ببرد

در غزل به مطلع «در نظربازی ما بی‌خبران حیرانند» تضمین کرده است (حافظ، ۱۳۶۲، ۱: ۳۹۲).

بنیاد رباط سعدی و نخستین تجدید بنای آن به اهتمام علاءالدین محمد فریومدی

از تکمله الحاق شده به آخر رساله که قدیم‌ترین مأخذ آن فعلاً نسخه پاریس (احتمالاً از ثلث اول قرن هشتم) است و ما آن را درون کروش قرار داده‌ایم تاریخ بنیاد نهادن رباط که سال ۶۷۹ق بوده (یعنی حدود دوازده سال قبل از وفات سعدی) معلوم می‌شود. نویسنده این بخش هرکه بوده لابد فاصله زیادی با ماجرابی که روایت کرده نداشته و از عبارت دعایی که در حق علاءالدین محمد آورده چنین مستفاد می‌گردد که در ایام حیات او این بخش را تحریر کرده است. هرچه هست، این بخش میان سال‌های ۷۲۱ق (تاریخ نخستین تعمیر رباط و احیای بنیاد سفره) و ۷۴۲ق (تاریخ وفات علاءالدین محمد) به آخر رساله افزوده شده و به اقرب احتمالات چندان پس از سال ۷۲۱ق نبوده است. نویسنده هم از تاریخ ساخت خانقاه اطلاع داشته، هم در زمان تعمیر رباط و احیای «بنیاد سفره» احتمالاً حاضر و ناظر بوده است. لذا اظهارات او را باید مقرون به صواب دانست. تاریخی که او برای وفات سعدی ذکر کرده، یعنی سال ۶۹۱ق نیز مطمئن‌ترین تاریخی است که محققان بر سر آن تقریباً اجماع کرده‌اند.

از روایت منقول در تحفة اهل العرفان و رساله در سؤال صاحب دیوان آشکار شد که هزینه ساخت خانقاه را شمس‌الدین محمد صاحب دیوان و برادرش علاءالدین عظاملک داده بودند.^۳ علاءالدین محمد مذکور در بخش الحاقی رساله هم که بانی

۱. قطعه‌ای که در «جواب دستار و زر» آورده شده نیز در بخشی که فروغی تحت عنوان «مواعظ» گرد آورده دیده می‌شود (سعدی، ۱۴۰۳: ۱۲۳۴) و البته باید در نظر داشت که فروغی ممکن است قطعه مذکور را از همین رساله به آنجا برده باشد.

۲. مثلاً اغلب اشعاری که در «رساله در عقل و عشق» آمده (سعدی، ۱۴۰۳: ۳۰-۳۳) در دیگر مصنفات شیخ مانند بوستان (همان: ۳۳۹، ۳۴۰)، گلستان (همان: ۱۰۹)، طیبیات (همان: ۹۰۶) و خواتیم (همان: ۸۴۱) نیز دیده می‌شود. همچنین اشعاری که در «رساله انگبانو» (در تصحیح فروغی با عنوان «در تربیت یکی از ملوک گوید») آمده (همان: ۳۴-۳۷) تماماً برگرفته از بوستان (همان: ۳۵۴، ۳۹۵، ۴۰۱) و قصیده‌ای در نصیحت و ستایش مجدالدین رومی (مقتول در ۶۸۸ق) (همان: ۱۰۶۵) است (درباره ممدوح این قصیده بنگرید به: بشری، ۱۳۹۸: ۲۹۲-۲۹۴).

۳. درباره روابط سعدی با خاندان جوینی رجوع فرمایند به: بشری، ۱۳۹۸: ۱۹۵-۲۵۶. به اسنادی که از این روابط می‌شناسیم باید نامه «الشیخ سعدی الی صاحب شمس‌الدین صاحب الدیوان» مندرج در مجموعه ادبی شماره ۴۸۷ مجموعه لالا اسماعیل در کتابخانه سلیمانیه، مورخ ۷۴۱ و ۷۴۲ق (ورق ۱۲) را نیز افزود.

تعمیر رباط بوده بی شک وزیر و وزیرزاده نامدار اواخر عهد ایلخانی علاءالدین محمد بن عمادالدین محمد بن تاج‌الدین محمود بن وجیه‌الدین زنگی بن عزالدین طاهر فریومدی است که ابا عن جد در خراسان مرتبه وزارت و امارت و ریاست دیوان داشتند. ظاهراً اول کسی که ذکری از علاءالدین محمد به میان آورده ابوالقاسم عبدالله بن محمد کاشانی در کتاب تاریخ اولجایتو (پایان نگارش ۷۱۸ق) است در ذیل وقایع سال ۷۱۵ق: «[اولجایتو] بفرمود تا ممالک را بر وزرا به دو قسم کردند: از آب میانه و کنار پول زرهه عراق عجم و فارس و کرمان و شبانکاره و لور بزرگ و کوچک تا سرحد خراسان به رشیدالدوله سپرد و تبریز و دیار بکر، ربیع و موغان و آران و بغداد و بصره و واسطه و حله و کوفه به خواجه تاج‌الدین علیشاه وزیر تفویض فرمود. بعد از آن هر دو قسم یکی شدند و هر یک نشانی می‌کرد و به استنابت رشید، علاءالدین محمد پسر عمادالدین مستوفی خراسانی نامزد شد و به نیابت خواجه تاج‌الدین، عزالدین قوهکی مفوض گشت» (ابوالقاسم عبدالله بن محمد کاشانی، ۱۳۴۸: ۱۹۴-۱۹۵. همچنین بنگرید به: همان: ۱۲۶، ۱۲۹ و ۱۹۶). تقریباً هم‌زمان با ابوالقاسم کاشانی، کمال‌الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد معروف به ابن فوطی شیبانی (درگذشت ۷۲۳ق) صاحب مجمع‌الآداب فی معجم‌اللقاب در ترجمه احوال این وزیر می‌نویسد: «علاءالدین أبو[...] محمد بن عمادالدین محمد بن تاج‌الدین محمود الفریومذی مستوفی الممالک: من رؤساء العصر و أعیان الدهر، حفظ القرآن الکریم و کان کثیر التلاوة و ترتب فی منصب أیبه [مستوفیاً] أموال الممالک [...] و معرفة الدخل و الخرج لجميع الأقالیم المتعلقة بممالک السلطان و هو کریم الأخلاق [...] السیره، مشکور الطریقه، محمود المساعی، و کان من أركان الدولة. رأیته و اجتمعت بخدمته سنة ست عشرة و سبعمائه فی [...] الحضرة [...]» (ابن الفوطی الشیبانی، ۱۴۱۶ق، ۲: ۳۶۴-۳۶۵).^۱ همچنین به واسطه تاریخ گزیده حمدالله مستوفی مطلع می‌شویم که چند سالی بعد از این، «بعد از دمشق خواجه، کار وزارت به ... غیاث‌الدینا و الحق و الدین، الوزير بن الوزیر، محمد بن المخدوم السعید الشهید خواجه رشید الحق و الدین فضل‌الله ... به شرکت صاحب اعظم خواجه علاءالدین محمد بن الصاحب الشهید خواجه عمادالدین مقرر شد. بعد از شش ماه، چون این منصب قبایی بود بر بالای او، ... بالقرار بر بندگی مخدوم‌زاده جهانیان غیاث‌الدین محمد ... مقرر شد و ... خواجه علاءالدین محمد بر قرار به کار استیفاء ممالک منسوب شد و به وزارت خراسان مشغول گشت» (حمدالله مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴: ۶۲۰-۶۲۱). احوال علاءالدین محمد در دیگر کتب تذکره و تواریخ از جمله ذیل جامع‌التواریخ رشیدی (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۷۷، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۵۹، ۱۶۰)، مجمل فصیحی (فصیح خوافی، ۱۳۸۶: ۲: ۹۱۷)، تذکره الشعراء (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۵: ۴۸۱، ۴۸۷-۴۸۸)، تاریخ حبیب‌السیر (خواند میر، ۱۳۶۲: ۳: ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۸، ۳۵۷)، خلاصه‌الاجبار فی بیان احوال الاخیار (همو، ۱۳۹۹: ۷۴۴-۷۴۵، ۷۴۷ درباره جلال‌الدین فرزند او) و دستورالوزرا (همو، ۱۳۱۷: ۳۲۴، ۳۳۱-۳۳۲) نیز ثبت است و در اینجا ضرورتی به ورود در جزئیات احوال وی نیست. این قدر باید گفت که در سال ۶۷۹ تولد یافته (فصیح خوافی، ۱۳۸۶: ۲: ۸۳۴) و در ۲۳ شعبان ۷۴۲ در موقع گریز از سربداران به قتل رسیده است. ابن‌یمین فریومدی، شاعر همشهری و مادح او، قطعه‌ای در تاریخ مرگش سروده است (ابن‌یمین فریومدی، ۱۳۶۳: ۵۶۹-۵۷۰. نیز بنگرید به: فصیح خوافی، ۱۳۸۶: ۲: ۹۲۶).^۲

علاءالدین محمد وزیری ادب‌دوست و شاعر پرور بود. ابن‌یمین مکرر او را مدح گفته (ابن‌یمین فریومدی، ۱۳۶۳: ۸-۱۰، ۱۱-۱۲، ۲۴-۲۵، ۴۷-۴۸، ۵۹-۶۰، ۷۷-۷۸، ۹۴-۹۵، ۱۱۰-۱۱۲، ۱۲۳-۱۲۴، ۱۳۳، ۱۴۸-۱۴۹، ۱۶۵-۱۶۷، ۱۶۹-۱۷۰، ۱۷۳-۱۷۴، ۵۵۲-۵۵۵، ۵۵۹-۵۶۰) و عبیدالله زاکانی رساله نوادرالامثال خود را که در روزگار جوانی گرد آورده به نام وی

۱. افتادگی‌ها که با علامت [...] مشخص شده ناشی از نقص نسخه اساس مجمع‌الآداب است.

۲. بعضی منابع تاریخ کشته شدن او را سال ۷۳۷ق نوشته‌اند که درست نیست (مثلاً دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۵: ۴۸۱).

(معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۴۶۱. قس: نورالدین عبدالرحمان جامی، ۱۳۷۵: ۵۹۸؛ تقی‌الدین محمد اوحدی، ۱۳۸۹، ۳: ۱۷۳۱) و این مطلبی است که در فتوت‌نامه‌ها نیز منعکس است. از جمله مولانا حسین واعظ کاشفی (۸۴۰-۹۱۰ق) در فصلی که در باب سقّایان پرداخته از اینکه کسانی به عشق شهیدان کربلا سقّایی می‌کرده‌اند سخن گفته و در ادامه چنین آورده‌است: «و شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی نیز این کار کرده و این طایفه را حیات‌بخشان گویند» (حسین واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۲۹۵. نیز بنگرید به: همان: ۱۲۴). در روزگاری که سعدی در بغداد اقامت داشته‌است در آنجا فتوت و جوانمردی در اوج رونق خود بوده و حتی از خلفای عباسی خلیفه‌النّاصر لدین‌الله (خلافت ۵۷۵-۶۲۲ق) و بعضی جانشینان وی خود وارد این حلقه بوده‌اند. شهاب‌الدین عمر سهروردی (۵۳۹-۶۳۲ق) که گویا سعدی هم از وی با تکریم یاد کرده^۱ دو رساله درباره فتوت نگاشته و در بخشی از آن به گشاده‌دستی اصحاب فتوت در فتوت‌خانه و خانقاه و آداب پذیرایی از میهمانان پرداخته‌است و اینکه «هر آینده و شونده که آید باید که از آنجا نصیب یابد و فایده برگیرد از طعام و شراب و کسوت و پاوزار و نفقت و علم و حلم و حکمت و معرفت و ادب و علی‌هذا. فتوت‌خانه را چون در بسته باشد و خانقاه را چون مسافران و غربا و مساکین و طالب علم بیایند و در بسته ببینند بی‌بهره مانند و نیاسایند و از طعام و شراب و غیره فایده برندارند میان فتوت‌خانه و خانقاه و میان خرابه چه فرق باشد؟» (رسایل جوانمردان، ۱۳۵۲: ۱۲۶). درباره جایگاه سعدی در سلک اصناف فتوت و جوانمردان و عضویت او در فرقه سقّایان، استاد محمدرضا شفیعی کدکنی با اشاره به اسناد کافی در جستاری به قدر کفایت بحث کرده (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴) و نیازی به تکرار مطلب در اینجا نیست. آنچه باید به مستندات آن جستار افزود بیتی است از همام در تعریض به سعدی که گفته بود:

در بادیه تشنگان بمردنـــــد وز حلّـــــه بـــــه کوفـــــه مـــــی رود آب

و آن ابیات این است:

سعدی که مشک آب به گردن کشیده‌است تا ز آب عذب تشنه شود فارغ از عذاب
تشنع اوز چيست که از بهر تشنگان از حلّـــــه تا به کوفـــــه روان کرده‌است آب

(همام تبریزی، ۱۳۷۰: ۱۷۹)^۲

دیگر سند کهن مربوط به خانقاه سعدی که تا کنون از چشم محققان دور مانده و در این جستار آن را معرفی می‌کنیم قطعه‌ای است سروده یکی از همشهریان سعدی، جلال طبیب شیرازی (درگذشت پیش از ۷۸۵ق) از مداحان غیاث‌الدین کیخسرو اینجو (مقتول در ۷۳۹ق) و برادرش شاه شیخ ابواسحاق (مقتول در ۷۵۸ق) و شاه شجاع مظفری (درگذشت ۷۸۷ق). دیوان این ادیب طبیب شیرازی به کوشش نصرالله پورجوادی بر اساس نسخه‌ای به تاریخ ۸۲۳ق که در دارالکتب مصر محفوظ است و با یاری گرفتن از چند سفینه و مجموعه ادبی به چاپ رسیده (جلال طبیب شیرازی، ۱۳۸۹: ۴۰-۴۴ مقدمه)، اما نسخه‌ای مهم و مضبوط از این دیوان از چشم مصحح دور مانده‌است که در تصحیح نهایی دیوان حتماً باید از آن استفاده کرد. نسخه مذکور که بنا بر قرائن نسخه‌شناسی باید در میانه قرن نهم کتابت شده باشد به شماره ۱۲۲ در مجموعه عمر ایش‌بلیر در کتابخانه سلیمانیه استانبول

۱. رجوع شود به قول صاحب شدالازار که پیش از این آورده شد. در بعضی نسخ بوستان نیز این ابیات آمده است:
مقامات مردان به مردی شنو/ نه از سعدی از سهروردی شنو
مرا شیخ دانای مرشد شهاب/ دو اندرز فرمود بر روی آب...

(سعدی، ۱۴۰۳: ۴۱۱).

۲. دوست فاضل دکتر میلاد عظیمی یادداشت مفیدی درباره این تعریض همام نوشته است (عظیمی، ۱۴۰۳).

محفوظ است. در این نسخه، در بخش مقطعات، شعری در مدح سعدی و رباط او آمده که نشان از رونق و شهرت رباط سعدی در شیراز قرن هشتم دارد:

فی مدح الشیخ سعدی و رباط شیخ علیهما الرحمة

چه بیهشای لطیفست یادگار از شیخ
ز بیهشای یکی این رباط معمورست
بران طریقی که لفظش عبارتی خوش داشت
چه لطف بود در طبع^۱ او که در یک بیت
نهاد بر سر آب این بنا و خود بگذشت^۲
هر آن کسی که چنین خانه دارد آبادان

که مثل آن به جهان هیچ کس ندارد یاد
که هیچ دیده ندیدست این چنین بنیاد
عمارتی که همی کرد هم لطیف افتاد
هزار در ز طرب بر جهانیان بگشاد
«جهان بر آب نهادست و زندگی بر باد»
اساس خانه عمرش همیشه باد آباد

(جلال طبیب شیرازی، گ ۸۶ر)

۲. نتیجه‌گیری

با آنکه شیخ اجل سعدی از بزرگ‌ترین شاعران فارسی‌زبان تمام قرون و اعصار است آگاهی ما از زندگی او محدود است به چند فقره اشاراتی که خود راجع به احوالش کرده و مقداری افسانه یا اخبار کلی در تذکرها و کتب تواریخ. امروزه معلوم شده مقادیر قابل توجهی از اشارات سعدی درباره خودش نیز از مقوله مقامه‌نویسی است و اعتماد را نشاید. بدین ترتیب و با این فقر اطلاعات، هر نکته تازه که از احوال یا آثار شیخ سعدی به دست آید مغتنم است. در این جستار پس از گردآوری تمام اطلاعات پراکنده درباره رباطی که سعدی با حمایت مالی شمس‌الدین محمد صاحب دیوان در بیرون شیراز ساخته بوده و سپس مدفن سعدی گردیده، چند اطلاع مهم و تازه در آن موضوع عرضه شد، از جمله تاریخ ساخت رباط، تاریخ تجدید عمارت آن در حدود سی سال بعد، وقتی که با گذر زمان از رونق اولیه‌اش کاسته شده بود و نیز شناسایی و معرفی یکی از بزرگان عصر که نسبت به آبادانی و رونق دوباره رباط سعدی اهتمام ورزید. سعدی در سال ۶۷۹ق یعنی دوازده سال پیش از درگذشتش این رباط را بنیاد نهاد و در سال ۷۲۱ق علاء‌الدین محمد بن عمادالدین محمد فریومدی، وزیر و مستوفی بزرگ ابوسعید ایلخانی دستور تعمیر و احیای رسم سفره را در آن داد. همچنین با استناد به قطعه‌ای تازه‌یاب از جلال طبیب شیرازی به این موضوع توجه و تأکید شد که ساختن این رباط بر سر آب با این موضوع که سعدی خود در شمار سلک سقّیان بوده مرتبط است.

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که رباط سعدی تنها یک خانقاه یا آرامگاه ساده نبوده، بلکه نهادی اجتماعی - فرهنگی با کارکردهای چندگانه بوده است. از یک سو در طی قرن‌ها به‌عنوان مکانی مقدّس جایگاهی مهم در حیات معنوی شیراز داشته و از سوی دیگر در مواقعی که رونق داشته با فراهم کردن غذا، آب و سرپناه برای زائران و فقرا، نقش اجتماعی پررنگی ایفا کرده است. این رباط نمادی از پیوند تصوّف عملی (فتوّت و سقّایی) با اندیشه و سلوک سعدی بوده است. تاریخچه رباط سعدی در حقیقت بازتاب‌دهنده رابطه میان قدرت سیاسی و حیات فرهنگی در ایران اواخر عصر ایلخانی و پس از آن است. حمایت وزیران و رجال سیاسی از ساخت و مرمت این بنا، از عهد ایلخانی تا قاجاریه، حاکی از آن است که بزرگان زمانه برای تثبیت موقعیت خود در جامعه نیازمند توجه به اماکن مقدّسه بوده‌اند.

این مقاله را به دوست سعدی پژوهم دکتر ارحام مرادی تقدیم می‌کنم.

۱. وزن ندارد.

۲. در اصل با دال است.

منابع

- ابن الفوطی الشیبانی، کمال‌الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد. (۱۴۱۶ق)، مجمع‌الآداب فی معجم‌اللقاب، تحقیق محمد‌الکاسم، المجلد الثانی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن بطوطه. (۱۴۰۵ق/۱۹۸۵م)، رحلة، مقدمه کرم البستانی، بیروت: دار صادر.
- ابن‌یمین فریودی. (۱۳۶۳)، دیوان اشعار، از روی نسخه قدیمی مورخ به سنه ۹۲۱ هجری قمری، به تصحیح و اهتمام حسینعلی باستانی راد، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
- ابوالقاسم عبدالله بن محمد القاشانی. (۱۳۴۸)، تاریخ اولجایتو، تاریخ پادشاه سعید غیاث‌الدین و الدین اولجایتو سلطان محمد طیب‌الله مرقده، به اهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ارغوان، امیر. (۱۴۰۳)، «آرامگاه سعدی در شاهنامه فردوسی و کهنترین تصاویر سعدیه و مراسم چهارشنبه‌سوری در آنجا»، امیر ارغوان، پژوهش‌های ایران‌شناسی، نامواره دکتر محمود افشار، دفتر ۲۳، به کوشش محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ص ۴۳-۵۶.
- اقبال، عباس. (فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۸)، «کتاب الحکمة فی الادعية و الموعظة للامة تألیف محمد بن علی التاموس الخواری الفریومذی»، یادگار، سال پنجم، شماره هشتم و نهم، ص ۱۲۴-۱۳۱.
- بحرالعلوم، حسین. (۲۵۳۵)، کارنامه انجمن آثار ملی از آغاز تا ۲۵۳۵ شاهنشاهی، ۱۳۰۱-۱۳۵۵ هجری خورشیدی، تهران: انجمن آثار ملی. بسحق اطعمه شیرازی. (۱۳۸۲)، کلیات، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: میراث مکتوب و بنیاد فارس‌شناسی.
- بشری، جواد. (۱۳۹۸)، احوال شیخ اجل سعدی، تهران: تک‌برگ.
- بهرام‌پور عمران، احمدرضا. (۲۲ اسفند ۱۳۹۹)، «نکته‌ای درباره سعدیه در شعر نظام قاری»، کانال تلگرامی «از گذشته و اکنون»، به نشانی <https://t.me/azgozashteavaaknoon>
- تقی‌الدین محمد اوحدی حسینی دق‌اقی بلیانی اصفهانی. (۱۳۸۹)، عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخر احمد، با نظارت علمی محمد قهرمان، جلد سوم، تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- جلال طیب شیرازی. (۱۳۸۹)، دیوان همراه با رساله جواهر‌البحور، به تصحیح و با مقدمه نصرالله پورجوادی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- جلال طیب شیرازی. دیوان، نسخه خطی شماره ۱۲۲ مجموعه عمر ایش بلیر در کتابخانه سلیمانیه، کتابت میانه قرن نهم هجری قمری. حافظ. (۱۳۶۲)، دیوان، جلد اول: غزلیات، به تصحیح و توضیح پرویز نائل خانلری، تهران: خوارزمی.
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله بن عبدالرشید الخوافی. (۱۳۱۷)، ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، بخش نخستین، با مقدمه و حواشی و تعلیقات خان‌بابا بیانی، تهران: شرکت تضامنی علمی.
- حسین واعظ کاشفی سبزواری. (۱۳۵۰)، فتوت‌نامه سلطانی، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حمدالله مستوفی قزوینی. (۱۹۱۳م)، نزهة‌القلوب، المقالة الثالثة در صفت بلدان و ولایات و بقاع، به سعی و اهتمام و تصحیح گای لیسترانج انگلیسی، لیدن: بریل.
- حمدالله مستوفی قزوینی (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، با مقابله با چندین نسخه، به ضمیمه فهرس و حواشی، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. (۱۳۱۷)، دستورالوزراء، شامل احوال وزرای اسلام تا انقراض تیموریان ۹۱۴، با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، طهران: کتابفروشی و چاپخانه اقبال.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۶۲)، تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، مقدمه به قلم جلال‌الدین همایی، فهرست مطالب، اعلام تاریخی و جغرافیایی، قبایل، کتب و تصحیح متن زیر نظر محمد دبیرسیاقی، جلد سوم، تهران: کتابفروشی خیتام، چاپ سوم.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۹۹)، خلاصه‌الخبار فی بیان احوال‌الاخیار، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

دن گارسیا د سیلوا فیگوئروا. (۱۳۶۳)، سفرنامه دن گارسیا د سیلوا فیگوئروا، سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول، ترجمه غلامرضا سمعی، تهران، نشر نو.

دولت‌شاه سمرقندی. (۱۳۸۵)، تذکره‌الشعراء، مقدمه، تصحیح و توضیح فاطمه علاقه، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

دهقانی، مجید. (۱۳۹۶)، سعدی، از خانه تا خانقاه، پژوهشی درباره محل سکونت و تاریخچه آرامگاه سعدی، شیراز: نوید شیراز.

رسایل جوانمردان. (۱۳۵۲)، مشتمل بر هفت فتوت‌نامه، با تصحیحات و مقدمه مرتضی صراف، با مقدمه و خلاصه فرانسوی از هنری کرین، تهران: قسمت ایران‌شناسی انستیتوی فرانسوی پژوهش‌های علمی در ایران.

سعدی. (۱۴۰۳)، کلیات، به اهتمام محمدعلی فروغی، با مقدمه‌ای از محمد افشین‌وفایی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

شرف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین ابی‌محمد روزبهان ثانی. (۱۳۴۷)، «تحفة‌العرفان فی ذکر سیدالاقطاب روزبهان»، در: روزبهان‌نامه، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ص ۱-۱۵۰.

شرف‌الدین ابراهیم بن صدرالدین ابی‌محمد روزبهان ثانی. (۱۳۸۲)، تحفة‌اهل‌العرفان، به سعی جواد نوربخش، تهران: یلدا قلم، چاپ دوم.

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (آذر دی ۱۳۸۴)، «سعدی در سلاسل جوانمردان»، بخارا، شماره ۴۶، ص ۹۳-۱۰۳.

عظیمی، میلاد. (۱۹ دی ۱۴۰۳)، «از حله به کوفه می‌رود آب»، کانال تلگرامی «نور سیاه» به نشانی <https://t.me/n00re30yah>.

عیسی بن جنید شیرازی. (۱۳۶۴)، تذکره هزار مزار، به تصحیح و تحشیه عبدالوهاب نورانی وصال، شیراز: کتابخانه احمدی شیراز.

فصیح خوافی. (۱۳۸۶)، مجمل فصیحی، تألیف فصیح خوافی، مقدمه، تصحیح و تحقیق سید محسن ناجی نصرآبادی، جلد دوم، تهران: اساطیر.

قاضی میر احمد منشی قمی. (۱۳۵۲)، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

مجموعه خطی شماره ۴۸۷ لالا اسماعیل در کتابخانه سلیمانیه در استانبول، مورخ ۷۴۱ و ۷۴۲ ق.

محبوب، محمدجعفر. (پاییز ۱۳۷۳)، «بررسی آثار عبید زاکانی (۱)»، مجله ایران‌شناسی، سال ششم، شماره سوم، ص ۴۹۱-۵۰۹.

محمد بن علی ناموس خواری، تحفة جلالیه، نسخه خطی شماره Or. Oct. 3512 کتابخانه دولتی برلین، مورخ ۷۴۱ ق.

محمد بن علی ناموس خواری، تحفة جلالیه، کتاب الحکمة فی الادعیة و الموعظة للامة، نسخه خطی شماره ۱۷۶۴ ایاصوفیه در کتابخانه سلیمانیه در استانبول، مورخ ۷۸۴ ق.

محمد بن علی ناموس خواری، تحفة جلالیه، کتاب الحکمة فی الادعیة و الموعظة للامة، نسخه خطی شماره ۹۳۵۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران، کتابت قرن هشتم هجری قمری.

معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی. (۱۳۲۸)، شدالازار فی حظ‌الاوزار عن زوارالمزار، به تصحیح و تحشیه محمد قزوینی و عباس اقبال، طهران: چاپخانه مجلس.

نظام قاری. (۱۳۹۱)، کلیات، تحقیق و تصحیح رحیم طاهر، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و سفیر اردال.

نورالدین عبدالرحمان جامی. (۱۳۷۵)، نفحات‌الانس من حضرات‌القدس، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، تهران: اطلاعات.

همام تبریزی. (۱۳۷۰)، دیوان، به تصحیح رشید عیوضی، تهران: صدوق.

References:

- Ab al-Qāsem 'Abdollah ibn Mohammad al-Qāšāni (1969-70) *Tārix-e Oljāyту*, Tārix-e pādešāh-e Sa'id Qiyās al-Dunyā va al-Din Oljāyту Soltān Mohammad Tayyib Allāh marqadahu. ed. by Mahin Hambali. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. [In Persian].
- Arqavān, Amir (2024-25) "Ārāmgāh-e Sa'di dar Šāhnāme-ye Ferdowsi va kohantarin tasāvir-e Sa'diye va marāsem-e čahāršanbe-suri dar ānjā". *Pažuheš-hā-ye Irānšenāsi, Nāmvāre-ye Dr. Mahmud Afšār*, No. 23. ed. by Mohammad Afšin-Vafāyi and Pežmān Firuzbaxš. Tehran: Bonyād-e Mowqufāt-e Dr. Mahmud Afšār. pp. 43–56. [In Persian].
- 'Azimi, Milād (January 8, 2025) "Az Helle be Kufe miravad āb". Telegram channel "Nur-e Siyāh". Address: <https://t.me/n00re30yah>. [In Persian].
- Bahr al-'Olumi, Hoseyn (1976-77) *Kārnāme-ye Anjoman-e Āsār-e Melli az āqāz tā 2535 šāhanšāhi, 1301–1355 hejri xoršidi*. Tehran: Anjoman-e Āsār-e Melli. [In Persian].
- Bahrāmpur 'Omrān, Ahmadrezā (March 12, 2021) "Nokte-hā-yi darbāre-ye Sa'diye dar še'r-e Nezām-e Qāri". Telegram channel "Az Gozašte va Aknun". Address: <https://t.me/azgozashtevaaknoon>. [In Persian].
- Bašari, Javād (2019-20) *Ahvāl-e Šeyx-e Ajal Sa'di*. Tehran: Takbarg. [In Persian].
- Boshāq-e At'eme-ye Shirazi (2003-4) *Kolliyāt*. ed. by Mansur Rastegār Fasā'i. Tehran: Mirās-e Maktub and Bonyād-e Fārsšenāsi. [In Persian].
- Collection, MS Lala Ismail 487, in the Süleymaniye Library. Dated 741–42 AH/ 1340-42 CE. [In Persian and Arabic].
- Dehqāni, Majid (2017-18). *Sa'di, az xāne tā xānaqāh*, Pažuheši darbāre-ye mahall-e sokunat va tārixče-ye ārāmgāh-e Sa'di. Shiraz: Navid-e Širāz. [In Persian].
- Don García de Silva Figueroa (1984-85) *Safarnāme-ye Don García de Silva Figueroa, safir-e Espāniyā dar darbār-e Šāh 'Abbās-e avval*. tr. Qolāmrezā Sami'i. Tehran: Našr-e Now. [In Persian].
- Dowlatšāh Samarqāndi (2006-7) *Tazkerat al-Šo'arā'*. ed. by Fāteme 'Alāqe. Tehran: Pažuhešgāh-e 'Ulum-e Ensāni va Motāle'āt-e Farhangi. [In Persian].
- Eqbāl, 'Abbās (1949-50) "Ketāb al-Hekmat fi al-Ad'iyat va al-Mow'ezet le-l-Ommat, ta'lif-e Mohammad b. 'Ali al-Nāmus al-Xwāri al-Faryumazi". *Yādegār*. vol. 5, nos. 8–9. pp. 124–131. [In Persian].
- Fasih-e Xwāfi (2007-8) *Mojmal-e Fasihi*. ed. by Seyyed Mohsen Nāji Nasrābādi. vol. 2. Tehran: Asātir. [In Persian].
- Hāfez (1983-84) *Divān*. vol. 1: Qazaliyyāt. ed. Parviz Nātel Xānlari. Tehran: Xārazmi. [In Persian].
- Hāfez Abru, Šahāb al-Din 'Abdollah b. Lotfollāh b. 'Abd al-Rašid al-Xwāfi (1938-39) *Zeyl-e Jāmi 'al-Tavārix-e Rašidi*. part one; ed. by Xān-bābā Bayāni. Tehran: Šerkat-e Ta'āmuni-ye 'Elmi. [In Persian].
- Hamdollah Mostowfi Qazvini (1913). *Nozhat al-Qolub*, al-maqālat al-sālesa dar sefat-e boldān va velāyāt va Boqā'. ed. Guy Le Strange. Leiden: Brill. [In Persian].
- Hamdollah Mostowfi Qazvini (1985-86) *Tārix-e Gozide*. ed. 'Abdolhoseyn Navā'i. Tehran: Amir Kabir. 3rd ed. [In Persian].
- Homām Tabrizi (1991-92) *Divān*. ed. Rašid 'Eyvazi. Tehran: Saduq. [In Persian].

- Hoseyn Vā'ez Kāšefi Sabzevāri (1971-72) *Fotovvatnāme-ye Soltāni*. Ed. by Mohammad-Ja'far Mahjub. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].
- Ibn al-Fovati al-Šeybāni, Kamāl al-Din Abu al-Fazl 'Abd al-Razzāq b. Ahmad (1995-96). *Majma' al-Ādāb fi Mo'jam al-Alqāb*. ed. by Mohammad al-Kāzem. vol. 2. Tehran: Sāzmān-e Čāp va Enteshārāt-e Vezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmi. [In Arabic].
- Ibn Battuta (1985) *Rahlat*. Ed. by Karam al-Bostāni. Beirut: Dār Sāder. [In Arabic].
- Ibn Yamin Faryumadī (1984-85) *Divān-e Aš'ār*, based on an old manuscript dated 921 A.H. ed. Hoseyn-'Ali Bāstāni Rād. Tehran: Ketābxāne-ye Sanā'i. 2nd ed. [In Persian].
- 'Isā b. Joneyd Shirazi (1985-86) *Tazkere-e Hazār Mazār*. Ed. by 'Abdolvahhāb Nurāni Vesāl. Shiraz: Ketāb-xāneye Ahmadi-ye Shiraz. [In Persian].
- Jalāl Tabib Shirāzi (2010-11) *Divān be-hamrāh-e Resāle-ye Javāher al-Bohur*. ed. Nasrollāh Purjavādī. Tehran: Farhangestān-e Zabān va Adab-e Fārsi. [In Persian].
- Jalāl Tabib Shirāzi. *Divān*. MS Ömer İşbilir 122, in the Süleymaniye Library. Copied in the middle of 15th century. [In Persian].
- Mahjub, Mohammad-Ja'far (1994-95) "Barrasi-ye āsar-e 'Obeyd Zākāni (1)". *Irānšenāsi*, vol. 6, No. 3. pp. 491–509. [In Persian].
- Mohammad b. 'Ali Nāmus X^wāri, *Tohfāt al-Jalāliyya*. MS or. Oct. 3512, in the Staatsbibliothek zu Berlin. Dated 741 AH/ 1340 CE. [In Persian].
- Mohammad b. 'Ali Nāmus X^wāri. *Ketāb al-Hekmat fi al-Ad'iyat va al-Mow'ezat le-l-Ommat*. MS Ayasofya 1764, in the Süleymaniye Library. Dated 784 AH/ 1382 CE. [In Persian and Arabic].
- Mohammad b. 'Ali Nāmus X^wāri. *Ketāb al-Hekmat fi al-Ad'iyat va al-Mow'ezat le-l-Ommat*. Manuscript no. 9354, Library of the Islamic Consultative Assembly (Majles) in Tehran. Copied in the 14th century. [In Persian and Arabic].
- Mo'in al-Din Abo al-Qāsem Jonayd Shirazi (1949-50) *Šadd al-Ezār fi Hatt al-Awzār 'an Zovvār al-Mazār*. Ed. by Mohammad Qazvini and 'Abbās Eqbāl. Tehran: Čāpxāne-ye Majles. [In Arabic].
- Nezām Qāri (2012-13) *Kolliyyāt*. ed. Rahim Tāher. Tehran: Ketābxāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šowrā-ye Eslāmi and Safir-e Ardehāl. [In Persian].
- Nur al-Din 'Abd al-Rahmān Jāmi (1996-97) *Nafahāt al-Ons min Hazarāt al-Qods*. ed. Mahmud 'Ābedi. Tehran: Ettlā'āt. [In Persian].
- Qāzi Mir Ahmad Monšī Qomi (1973-74) *Golestān-e Honar*. Ed. by Ahmad Soheylī X^wānsāri. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [In Persian].
- Rasā'el-e Javānmardān* (1973-74) Containing seven fotovvat-nāmes. ed. Mortezā Sarrāf. With a French summary and introduction by Henry Corbin. Tehran: Iranology section, Institut Français de Recherche en Iran. [In Persian].
- Sa'di (2024-25) *Kolliyyāt*. ed. Mohammad-'Ali Foruqi. With an introduction by Mohammad Afšin-Vafāyi. Tehran: Bonyād-e Mowqfāt-e Dr. Mahmud Afšār. [In Persian].
- Šafi'i Kadkani, Mohammadrezā (2005) "Sa'di dar Salāsil-e Javānmardān". *Buxārā*, no. 46. pp. 93–103. [In Persian].
- Šaraf al-Din Ebrāhim b. Sadr al-Din Abu Mohammad Ruzbehān Sāni (1968-69) "Tohfāt al-'Erfān fi Zekr Seyyed al-Aqtāb Ruzbehān". In: *Ruzbehān-nāme*. ed. Mohammad-Taqi Dānešpažuh. Tehran: Anjoman-e Āsar-e Melli. pp. 1–150. [In Persian].
- Šaraf al-Din Ebrāhim b. Sadr al-Din Abu Mohammad Ruzbehān Sāni (2003-4) *Tohfāt Ahl al-'Erfān*. ed. Javād Nurbaxš. Tehran: Yaldā Qalam. 2nd ed. [In Persian].
- Taqi al-Din Mohammad Owhadi Hoseyni Daqqāqi Baliyāni Esfāhāni (2010-11) *'Arfāt al-'Āšeqin va 'Arasāt al-'Ārefin*. Ed. by Zabihollāh Sāhebkāri and Āmene Faxr-e Ahmad. Under the supervision

of Mohammad Qahramān. Vol. 3. Tehran: Mirās-e Maktub and Ketābxāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šowrā-ye Eslāmi. [In Persian].

X^wānd Mir, Qiyās al-Din b. Hamām al-Din (1938-39) *Dastur al-Vozarā*?, Including Biographies of the Viziers of the Islamic World up to the End of the Timurid Period (914 AH / c. 1508 CE); ed. Sa'id Nafisi. Tehran: Ketābforuši va Čāpxāne-ye Eqbāl. [In Persian].

X^wānd Mir, Qiyās al-Din b. Hamām al-Din (1983-84) *Tārix-e Habib al-Siyar fi Axbār-e Afrād-e Bašar*. Introduction by Jalāl al-Din Homāyi. ed. under the supervision of Mohammad Dabir-Siyāqi. vol. 3. Tehran: Ketābforuši-ye Xayyām. 3rd ed. [In Persian].

X^wānd Mir, Qiyās al-Din b. Hamām al-Din (2020-21) *Xolāsāt al-Axbār fi Bayān-e Ahvāl al-Axyār*. Ed. by Mir Hāšem Mohaddes. Tehran: Markaz-e Dāyerat-al-Ma'āref-e Bozorg-e Eslāmi. [In Persian].